

ційної ситуації, що, нібито, мала місце в Російській імперії. Ці положення давно стали предметом обґрунтованої наукової критики істориків, економістів і політологів. Дослідники правомірно вбачають причини перманентної кризи в Росії XIX–початку XX ст. у нездатності панівної верхівки здійснити ефективні соціальні реформи, зокрема, аграрну, трансформувати феодальну монархію у всестанову, буржуазну [33].

Методи культурної антропології, соціальної історії та етнології дали поштовх до формування нового міждисциплінарного напрямку історичних досліджень в Україні – селянознавства [3, с. 86]. Все більше істориків схилилися до думки, що селяни, хоча й перебували за межами модерної доби "в обіймах" торговельного й, надто, лихварського капіталів, проте їхній світогляд, манери поведінки "трималися" традиційного підґрунтя, й лише певною мірою відчували на собі кореляційний вплив прийдешньої (капіталістичної) епохи [32, с. 439]. Поширені у середовищі селянства погляди на земельну власність як дану Богом, гармонізували з ідеями "чорного переділу", які вкидалися у суспільство російськими й українськими соціалістичними партіями, що поновили свою діяльність у 1917 році. До них належали, щонайперше, загальноросійська Партія соціалістів-революціонерів – ПСР та УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів. Ці та інші причини, як вважають дослідники, обумовили аграрний характер повстанського селянського руху, який еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників по висхідній лінії від локальної боротьби окремих груп селянства за землю до відстоювання ним загальнонаціональної ідеї української державності у 1917–1921 роках [42, с. 52].

У річницю заочного дискурсу другої половини 1990-х років було опубліковано праці західних авторів, які представляли революцію в Україні як стихійний, кривавий бунт мас, що, нібито, не мали жодної політичної програми і переслідували мету задоволення своїх корінних соціальних інтересів. Такий підхід зміщував акценти трактування ролі суб'єктів історичного процесу у площину соціально-етнічного конфлікту, а по суті, війни села проти "міського" режиму та породжував осучаснену версію української Жакерії. Щодо цієї останньої тези маємо міркування про спільні та наріжні риси селянських повстань в українських землях, подані у дослідженні львівського історика Ярослава Грицака, яке присвячувалося огляду характеру Української революції у розрізі оцінок вітчизняної й зарубіжної історіографії. Дослідник аргументовано довів автентичність українських подій 1917–1921 років і визвольної боротьби європейських націй першої чверті двадцятого століття. Вони мали фактично схожі контури і етапи боротьби за незалежність, хронологічно "відштовхувалися" від початку Великої війни 1914 року в здійсненні історичної еволюції "із селян в націю". Як відомо, її фіналом було поновлення української державності 1917 року та оборона Української Народної Республіки (УНР) від більшовицької Росії й білого руху [9, с. 255, 257, 261–262].

Достатньо поширеними є інтерпретації істориків, які відкидають можливість позастанової боротьби селянства, створення ним політичної програми, яка могла б сприйматися за основу національно-визвольного руху [23]. При цьому, авторами праць береться до уваги значна чисельність фактів, котрі засвідчували, що "Селянські прагнення проявлялися ситуативно і мали не абстрактно політичний, а конкретний характер. Можна, навіть, сказати, що кожне село мало свою "територіальну", "політичну програму", котра, до того ж, зазнавала постійних змін" [24, с. 104]. Звідси крок до висновків про нездатність селянства на будь-яку революцію – ні соці-

альну, ні національну. "Селянська революція" не могла відбуватися окремо і незалежно від революції міста, а була спровокована революцією в місті, вважають ці дослідники [24, с. 104].

Різної думки в частині теоретичних узагальнень, властивий більшості сучасних праць, свідчить про наявні перспективи дослідження ролі селянського чинника у вимірах капіталістичної трансформації суспільства другої половини XIX – початку XX століття [35, с. 6–7]. Його презентативними рисами є аграрна домінанта виробничих відносин та супровідні їй ознаки: відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, селянська/хліборобська ментальність і релігійність корінного етносу, поширені традиції індивідуального господарювання, одвічна проблема незрілості еліти, провінціалізм та брак волі до консолідації й державотворення, властиві вітчизняному політикуму, а також перенесення, після поразки УНР, націєтворчої діяльності за кордон, у середовище української політичної еміграції [34, с. 8].

Піднята проблема висвітлювалася в національній та радянській історіографії, істориками зарубіжжя. Доцільно виокремити три основні періоди її дослідження: дореволюційний (1890-ті роки – початок XX ст.), національний (від 1917 р. – до кінця 1920-х років), радянський (від кінця 1920-х до середини 1990-х рр.) та сучасний, або новітній.

Слід зазначити, що особливості аграрних відносин в підросійській Україні та західноукраїнських землях аналізувалися у працях відомих істориків аграрників, громадських діячів Б. Веселовського, П. Ляценка, П. Маслова, М. Огановського, М. Порша, М. Рожкова, О. Русова, О. Чаянова, деяких інших. Вони піднімали питання, що стосувалися соціальних функцій селянської общини, організації аграрних комісій, які утворювалися за наказом російського уряду, сільської кооперації та діяльності сподвижників кооперативного руху. Проте слід визнати, що гострота дискусій у науковому середовищі того часу зводилася переважно до вирішення земельного питання. Його тлумачення афористично висловив у невеликій праці, опублікованій 1905 року, відомий російський історик Микола Рожков: "Аграрне питання це питання про забезпечення селян землею, або селянське питання" [36, с. 3].

Теоретичний дискурс аграрної історії Росії початку XX ст. широко презентували дослідження П. Ляценка, П. Маслова, М. Огановського [21]. Зокрема, М. Огановський звернув увагу на відсутність чітких критеріїв аналізу аграрних відносин у більшості праць попередників та гостро критикував "ортодоксальний марксизм" В. Ільїна (В. Ульянова-Леніна), який вважав, що процес диференціації земельної власності і майновий поділ господарств завершився у 1890-ті роки, викривав недоліки підходів до вивчення земельної проблеми з позицій "критичного марксизму" П. Маслова і "аграрного еволюціонізму" П. Ляценка [27, с. 11–95, 111–131].

Процеси капіталізації дрібного сімейного селянського господарства (проникнення у виробництво наукових здобутків агрономії й досягнень технічного прогресу), загальний стан "фермерської" селянської економіки було висвітлено в працях А. Чупрова, С. Булгакова, М. Каблукова та ін. [41]. Чернігівська школа земської статистики, зокрема дослідження селянських господарств (землеволодіння й землекористування, структури землеробства й врожайності) була представлена працями відомих українців, громадських діячів і науковців О. Русова, П. Червінського, О. Шлікевича, В. Варзара, Т. Войнаровського [15, с. 147–151, 168–171, 225–228].

Значну увагу історики приділяли аналізу наслідків столипінської аграрної реформи 1906–1911 рр. Зокрема, у працях І. Чернишова та Є. Лосицького висвітлю-

вались її залежність від рівня розвитку капіталізму в різних районах країни та ставлення до реформи тих чи інших верств селянства, еволюція функцій селянської общини [40].

Аграрні відносини в західних українських землях, діяльність кооперативів висвітлювалися в публікаціях В. Будзиновського, Ю. Павликовського, О. Войнаровського. З польської сторони певні зусилля до вивчення цієї проблеми доклали С. Щепановський, Ф. Буюк, Й. Бузек та інші дослідники [6, с. 6].

Як відомо, в дореволюційній українській історіографії переважав народницький напрямок, якому був притаманний посилений інтерес до селянської тематики. Михайло Грушевський підкреслював, що з 1860-х років українська історична наука зорієнтована на історію селянської маси, її інтереси та свідомість. Він уважав селянство фактично єдиним репрезентантом української етнічності, що зберігся у незмінному вигляді протягом усього історичного часу. Саме воно, селянство, на переконання видатного історика, було єдиною соціальною базою українського національного відродження, ядром формування модерної української нації [11, с. 84–85]. З приводу появи у Держдумі Росії 1906 року проекту земельної реформи Партії конституційних демократів (кадетів), яка передбачала задоволення "земельного голоду" через примусову експропріацію земель і їхню передачу до рук трудящого селянства, М. Грушевський писав, що ніхто не був так заінтересований в її реалізації, як українська народність, селянство. Адже, "Велике землеволодіння на Україні чи репрезентанти його, – зазначав М. Грушевський, – загалом ... елемент нам чужий, ворожий, чужонародний, антинаціональний" [10, с. 367]. Видатний історик уважав, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює, а заборані у поміщиків землеволодіння, по "справедливій оцінці їх ... треба викупити коштом українського краюго скарбу (казни) і роздавати в користування людям" [12, с. 73]. Реконструкція поглядів вченого та його учнів свідчить, що успіх національно-визвольних змагань, залежав від економічних інтересів, соціального потенціалу і рівня свідомості українського селянина [14, с. 128]. Зокрема, представники історичної школи М. Грушевського С. Глушко, П. Дігтяр, В. Єфимовський, В. Камінський, О. Степанішина, С. Шамрай, які досліджували аграрну історію України передреволюційного часу, на перше місце ставили економічні чинники розвитку селянського господарства, висвітлювали боротьбу різних верств селянства за землю, загалом за соціальні й національні права [43].

В добу Української революції вийшли з друку чисельні публікації з аграрної проблематики. Вони мали гострополемічний, політизований характер і були направлені на практичне вирішення земельного питання. Авторами цих праць були науковці і політики, які презентували інтереси певної політичної сили чи суспільного стану: М. Байєр, Б. Бруцкус, К. Воблий, М. Кондратьєв, І. Феценко-Чопівський, О. Челінцев, О. Щадилов та інші. Основну увагу вони приділяли соціально-економічній тематиці і лише як виняток вказували на вихід з економічної кризи, у якій опинилося селянське господарство України. Наприклад, Б. Мартос та О. Синявський бачили сенс перетворень у кооперуванні й виступали за організацію хліборобських спілок, доводили нежиттєздатність дрібних господарств. Вони вивчали європейський досвід та можливості створення виробничих об'єднань (спілок), як це було зроблено на Херсонщині з ініціативи відомого діяча, "артільного батька" Миколи Левитського [22].

Вчений-емігрант О. Мицюк розглядав земельні реформи як наслідок боротьби дворянства й трудового

селянства. Саме трудове селянство, не розрізняючи станів та національностей, боролось проти тих, хто використовував найману працю в сільському господарстві, проти принципу "нетрудової власності". У ході цієї боротьби селянство досягло почуття людської гідності в простім народі і впевненості в тому, що "громада – великий чоловік", наголошував автор [26, с. 8]. На його думку, в Україні між панівними верствами і трудовим народом утворилася прірва. Не існувало т. зв. "переходового містка", яким в Західній Європі була буржуазія – середній суспільний стан. Цю місію об'єднання мали реалізувати українські громадські організації, а ще більше – кооперативи, які створювали умови співпраці трударів у виробничій сфері, переконував автор [26, с. 9].

Історія громадських та кооперативних об'єднань хоча й не належала до пріоритетних, все ж традиційно привертала увагу істориків діаспори. Так, ґрунтовне дослідження кооперативного руху належить відомому економісту С. Бородаєвському. З початку ХХ століття він брав активну участь у роботі всеросійських кооперативних і кустарних з'їздів, виступав на них з доповідями. В еміграції С. Бородаєвський також залишався активним діячем міжнародного кооперативного руху. Він працював у зарубіжних кооперативних установах, наукових організаціях і товариствах. Більшість праць С. Бородаєвського вміщують ґрунтовний порівняльний аналіз становлення і розвитку системи виробничої кооперації та кооперативного законодавства в Росії та більше ніж сорока країнах світу [5]. Цінними, на думку дослідника кооперативного руху в Наддніпрянській Україні І. Фаренія, залишаються праці представників діаспори Б. Мартоса, Я. Грабова, К. Мацієвича, М. Литвицького, В. Коваля, які відобразили діяльність провідних кооператорів ХІХ – початку ХХ ст., боротьбу української кооперації за організаційно-господарську самостійність від загальноімперської кооперативної системи [39, с. 14].

В умовах 1920-х років в УСРР побачила світ низка узагальнюючих (М. Слабченка, М. Яворського) і проблемних історичних розвідок. В центрі уваги радянських авторів перебували соціальні питання утвердження на селі капіталістичного ладу, формування колективних об'єднань землекористування, селянське малоземелля, спроби аграрних реформ тощо. Так, чи не єдиним спеціальним дослідженням про діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні до сьогодні залишається стаття М. Свідзінського. Автор цієї наукової праці на основі розмаїтих архівних джерел, матеріалів періодичної преси показав процес утворення і діяльності Всеросійського селянського союзу в Наддніпрянській Україні в період революції 1905–1907 рр. Він слушно відзначав, що організований селянський рух, на відміну від стихійного погромництва, до якого підбурювали населення окремі політичні сили, мав на той час вирішальний вплив на формування суспільної думки у вирішенні аграрного питання [37].

Соціально-економічне становище українського селянства в період 1908–1914 рр. і його боротьбу проти столипінської земельної реформи на основі "апробованих даних" було висвітлено у працях радянського історика П. Першина. Вчений синхронізував події руйнування общини з розвитком торгово-зернового господарства, доводив, що земельний голод змушував селянські маси виплачувати землевласникам надто високі земельні ренти як при оренді землі, так і при її купівлі. Автор стверджував, що напередодні революції 1905 року в Росії утворилася складна фінансово-кредитна система, яка включила село в загальну орбіту капіталістичних відносин. На жаль, П. Першин мало уваги приділив висвітленню діяльності Центрального банку і банківських

установ у створенні умов формування ринку землі, кредитній політиці губернських банків [29].

Інший дослідник П. Теличук проаналізував структуру земельної власності на початку ХХ ст., охарактеризував становище селянського землеволодіння в окремих районах і губерніях Наддніпрянщини. Він оприлюднив маловідомі й цікаві дані щодо кількості і якості землі, яку селяни купували у 1905 році, вказав на питому вагу різних категорій селян-власників, що придбали земельні наділи. На основі аналізу економічної статистики П. Теличук довів, що процес утворення буржуазної приватної власності на землю відбувався неоднаково в різних регіонах України. Як правило, селянська община здебільшого зберігала свій статус і вплив на розвиток поземельних відносин у економічно відсталих губерніях Наддніпрянщини, зазначав автор монографії [38].

На думку відомих радянських істориків, які досліджували перехідний період "столипінської реакції" П. Сфремова, Ф. Лося, С. Дубровського, М. Рубача аграрна реформа 1906–1911 років в царській Росії хоча й зазнала краху, але загалом посприяла розвитку капіталістичних відносин: загострила класові суперечності та прискорила економічну диференціацію українського селянства, спричинила ломку традицій і патріархальних звичаїв ведення господарства, соціальних практик населення, що панували, зазвичай, на селі [13].

Дискусії в радянській історіографії 1960-х рр., пов'язані із дослідженням особливостей еволюції російського імперіалізму, сприяли підвищенню загального рівня наукових студій. Проте помітних змін в тематиці досліджень аграрної історії не відбулося. Так, класова схема виствітлення революційних подій в Україні була використана в працях відомих радянських вчених М. Лещенка, Б. Литвака, Ф. Лося, О. Михайлюка, Д. Пойди. На основі аналізу обширного фактичного матеріалу історики намагалися відтворити боротьбу малоземельного селянства з поміщиками й заможними верствами села-куркулями під керівництвом соціалістичних партій, зокрема, РСДРП (б) [19]. Дослідники Г. Герасименко і В. Кудь акцентували увагу на руйнуванні общини, переселенні селян на нові землі, які виділялися під хутори та відруби, вказували на недоліки кредитної політики Селянського Поземельного Банку: високі ставки й обмеженість суми позик, недостатнє фінансування селян-переселенців у роки здійснення реформи П. Столипіна [8]. Історик А. Барабой відзначав, що столипінська реформа сприяла зростанню чисельності сільської буржуазії, а привласнення заможним селянством общинних та купівля поміщицьких і селянських земель суттєво посилила експлуатацію селянської бідноти й батрацтва. Дрібне селянське господарство не відчувало жодних змін на покращення, вважав автор [2, с. 95].

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу монографія А. Бондаревського "Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року", в якій дослідник розглянув створення, склад, компетенції та діяльність губернських і волосних установ: губернських дворянських комітетів, волосних сходів, волосного правління та волосних судів. Історик виходив з класових оцінок тих соціальних процесів, котрі відбувалися в селянській громаді, а саме: загострення відносин бідноти й заможного селянства, пов'язані з аграрним перенаселенням краю [4, с. 50–51]. Завдання місцевих органів влади і селянського самоуправління, на думку А. Бондаревського, полягало у тому, щоб тримати багатомільйонне селянство "в узді" і проводити боротьбу з революційним рухом. "Куркулі", в системі координат автора, перебували на провладному боці цього протистояння й використовували низові органи й

самоврядування, в першу чергу, для зміцнення свого економічного впливу на общину [4, с. 126].

З проголошенням незалежності України спільне поле історичних досліджень, в котрому домінували моноконцептуальна схема формаційного розвитку суспільства, нав'язана владою тематика історії народів СРСР, перестає існувати. Від 1991 року в українській історіографії актуалізуються проблеми, які перебували поза увагою радянських істориків або трактувалися у контексті вузьких, догматичних настанов псевдомарксистської ідеології. Погляди дослідників звертаються до вивчення умов земельної оренди, становлення селянського фермерського господарства пореформеної доби [7], аналізу причин соціальної активності селянства й критеріїв, що визначали його місце в соціально-економічній структурі російського суспільства 1906–1914 років [16].

Публікувались праці, пов'язані з дослідженням явища сезонного робітництва в сільському господарстві на Правобережній Україні в пореформенну добу. Зокрема, В. Пашук встановив, що робітників піддавала постійним утискам адміністрація (погрози, штрафи, фізична розправа, робота у святкові дні, обрахування тощо). Незахищеними залишалися вони й на випадок травм, каліцтва. Автор звернув увагу, що в тих умовах селяни-робітники виробили свою особливу форму організації – артіль, яка ґрунтувалась на земляцькому принципі (село, волость, повіт, губернія) і була формою захисту їхніх інтересів. Даючи оцінку впливу сезонної праці на соціальні процеси, історик вбачає в ній як позитивні (сприяння адаптації селян до нового типу життя, розширення життєвого кругозору, знайомство з новими технологіями, новими видами робіт і професіями, поширення письменності, формування громадянської позиції, розвиток вільнодумства), так і негативні (поширення каліцтва, пияцтва, розпусти, скорочення тривалості життя) чинники. Проведені підрахунки засвідчили, що сезонні робітники дозволяли собі матеріально лише покривати податки та викупні платежі, якими були обкладені їхні господарства, у кращому випадку, могли забезпечити мінімальні потреби родини побутового характеру. Купівля засобів виробництва, реманенту, робочої худоби чи землі для переважної більшості заробітчан була неможливою справою саме через мізерність оплати їхньої важкої праці та короткотерміновий, сезонний характер заробітків [28].

Комплексному дослідженню історії селянського господарства Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. присвячена дисертація В. Кулікова. На основі широкої джерельної бази, передусім масових статистичних джерел, автор подав демографічну характеристику сільського населення: проаналізував баланс робочої сили, її вплив на виробничо-економічну діяльність. Окрім того він з'ясував роль і місце сільської громади та селянської поземельної общини в губернії, визначив їхні основні функції. В. Куліков запропонував до обговорення науковому загалу нову імітаційно-прогностичну модель динаміки розвитку сільськогосподарського виробництва пореформеного часу в Харківській губернії [18].

Вдосконалення системи землекористування і землеволодіння напередодні революції висвітлювалося у колективній монографії черкаських і дніпропетровських дослідників "Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)" [1, с. 31–57], а спроби розв'язання селянського питання в контексті реалізації імперської аграрної політики Росії в південноукраїнських губерніях (Катеринославській, Херсонській, материкової частини Таврійської) – конкретизувалися в публікаціях О. Приймака [30].

Помітними в останнє десятиліття є здобутки істориків в царині селянознавчої проблематики. У ракурсі соціоментальної історії українське селянство розглядалося у докторській дисертації, монографії та низці статей (понад шість десятків) черкаського історика Ю. Присяжнюка. Оцінюючи стереотипи поведінки селян, Ю. Присяжнюк дійшов висновку, що в другій половині XIX на початку XX ст. в українському селі домінували домодерні форми активності, а світоглядні проблеми, які виникали у цей час, селянство продовжувало вирішувати здебільшого в межах усталених релігійних уявлень і моральних приписів [31].

Історія селянства як уявної спільноти на матеріалах України висвітлювалася у працях О. Михайлюка. Автор довів, що еволюція капіталістичних відносин обумовлювала руйнування відносно високої психологічної гомогенності традиційного українського суспільства, посилювала конфлікти в селянському середовищі. Однак, заворушення селян були спрямовані не на зміну суспільного укладу, а на захист його патріархальних форм. Вони об'єктивно мали антимодернізаційну спрямованість. Значною мірою відособлене від "міської цивілізації" селянство, котре зберегло особливі, докапіталістичні форми співжиття і власності, специфічну ментальність, елементи звичаєвого права тощо, було тим чинником, який визначав специфіку трансформації аграрного суспільства, наголошує О. Михайлюк [25].

Останнім часом актуалізувалося дослідження проблеми соціальної рефлексії селянства, а саме його відношення до сільських громад, спілок і політичних організацій [17, с. 4, 43–44, 46–47], вивчення асоціативних видів самоорганізації селянства, причин конфронтації селянського "миру" і влади [20, с. 65–139].

Отже, історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що соціально-економічні дослідження завжди були затребувані суспільством. Їхня змістовна складова, як правило, визначалася прикладним характером вивчення проблем мобілізації земельної власності, стану поміщицького й селянського господарств, капіталізації аграрних відносин в Російській імперії у пореформенний період.

В українській зарубіжній і радянській історіографії потрактування аграрно-селянського питання визначалося переважно причинами політичного характеру. Відмова від тоталітарної ідеології, після проголошення незалежності України, сприяла формуванню моделі національної революції, яка спирається на сучасні принципи історичних досліджень. Якщо національний рух й державотворчі процеси "прописані" в ній достатньо рельєфно – соціально-економічні витоки позначені як окремі фрагменти – пунктирно. До соціальної проблематики зберігається певна упередженість, як до радянської спадщини. Завдання сучасних дослідників є надзвичайно складним і полягає у тому, щоб у горнилі нової методології "переплавити" розмаїтий історичний матеріал, накопичений за довгі роки, та створити цілісну концепцію соціальної історії, її складової частини – Української революції.

Список використаних джерел

1. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський [та ін.]. – Черкаси: "Ант", 2007. – 280 с.
2. Барабой А. З. Аграрний капіталізм у Росії і століпінська аграрна реформа / А. З. Барабой // УІЖ. – 1980. – № 11. – С. 86–96.
3. Бондар В. Історія селянства Російської імперії пореформеного періоду: в пошуку нових дослідницьких парадигм / В. Бондар // Український історичний збірник. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2010. – Вип. 13. – С. 85–96.
4. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.

5. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – 448 с.
6. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917 – 1920 / І. Витанович. – Мюнхен – Чикаго: Б.в., 1968. – 60 с.
7. Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 20.03.03: затв. 15.10.03 / Вовк Юрій Іванович; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси, 2002. – 184 с.
8. Герасименко Г. А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики / Г. А. Герасименко. – Саратов: Изд-во. Сарат. Ун-та, 1985. – 344 с.; Кудь В. А. Крестьянское движение в Волынской губернии в период между двумя революциями (июнь 1907 – февраль 1917): автореф... дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Кудь В. А.; Львовский гос. университет. – Львов, 1970. – 25 с.
9. Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923: нові інтерпретації / Я. Грицак. // Україна модерна. – Число 2 – 3. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, 1999. – С. 254–269.
10. Грушевський М. Аграрне питання / М. Грушевський. // Твори: У 50 т. – Львів, "Світ", 2002. – Т. 1. – С. 364–368.
11. Грушевський М. Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття / М. Грушевський // Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки): зб. док. і матеріалів / Ред. кол.: П. С. Сохань, Г. В. Боряк, І. Б. Прич, В. М. Даниленко, Р. Я. Пиріг; І-нт. Укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: Б. в., 1997. – С. 82–86.
12. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Т-во "Знання", 1991. – 240 с.
13. Ефремов П. Н. Столыпинская аграрная политика / П. Н. Ефремов. – М.: Госполитиздат, 1941. – 144 с.; Дубровський С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровський. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.; Лось Ф. Є. Україна в роки століпінської реакції / Ф. Є. Лось. // Нариси з історії України. Вип. XI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – С. 88 – 137; Рубач М. А. Очерк по истории преобразования аграрных отношений на Украине / М. А. Рубач. – К.: Из-во АН УССР, 1956. – 459 с.
14. Житков О. Михайло Грушевський про аграрно-селянське питання доби визвольних змагань: історіографічний аспект / О. Житков // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2014. – Вип. 684. – С. 127–132.
15. Злупко С. Чернігівська школа в земській статистиці / С. Злупко. // Українська економічна думка: статті і теорії. – Львів: Євровіт, 2004. – 544 с.
16. Качмала В. Економічні чинники трансформації соціального становища селянства Лівобережної України на початку XX ст. / В. Качмала // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 16. – 2009. – С. 57–64.
17. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 : захищена 24.11.99 : затв. 15.03.00 / Ковальова Н. А.; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.
18. Куліков В. О. Селянські господарства Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01: захищена 15.04.05: затв. 14.11.05 / Куліков Володимир Олександрович; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 223 с.
19. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. / М. Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60 – 90-ті рр. XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 524 с.; Його ж. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.; Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 гг. История и методика изучения источников / Б. Г. Литвак. – М.: Наука, 1989. – 256 с.; Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі в 1907 – 1914 рр. / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.; Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866 – 1900) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск: Днепропетровское обл. издательство, 1960. – 488 с.
20. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Монографія / В. Лозовий – Кам'янець-Подільський: П. П. "Мошак М. І.", 2008. – 480 с.
21. Лященко П. І. Очерки аграрной эволюции России. – Томъ І. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка / П. І. Лященко. – С. – Петербург: Б.и., 1908. – 446 с.; Маслов П. Аграрный вопрос в России. – Томъ І. Условия развития крестьянского хозяйства в России. Четвертое дополненное издание. – С. – Петербург: Типография т-ва "Общественная польза", 1908. – 520 с.; Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции. Часть І. Теории капиталистического развития. Общій ходъ и фазисы аграрной эволюции / Н. Огановский. – Саратовъ: Электро-Типо-литография Б. Л. Рабинович, 1909. – 632 с.
22. Мартос Б. Хліборобські спілки. (Що робити з землею) / Б. Мартос, О. Синявський. – К.: Видання Генерального Секретарства по земельних справах, 1918. – 34 с.
23. Михайлюк О. В. О. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет імені

Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103 – 106; Лозовий В. С. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.) / В. С. Лозовий // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол. Смолий В. А. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 104 – 114; Ковальова Н. А. Політичні аспекти "аграрної" революції 1917 – 1922 рр. в Україні / Н. А. Ковальова // Історико-політичні студії: Зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана, Ін-т історії українського суспільства; голова редкол. І. Д. Дудко. – К.: КНЕУ, 2013. – №1. – С. 19–26; та ін.

24. Михайлюк О. В. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Український селянин : Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 103–106.

25. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2007. – 456 с.

26. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О. Мицюк. – Львів: Накладом Української Книгарні і Антикварні у Львові, 1921. – 24 с.

27. Огановський Н. Закономерності аграрної еволюції. Часть I. Теорії капіталістического развития. Общий ходъ и фазисы аграрной эволюции / Н. Огановский. – Саратов: Электро-Типо-литография Б. Л. Рабинович, 1909. – 632 с.

28. Пашук В. С. Сезонні робітники Правобережної України в після-реформовий період (1861 – на початку ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пашук В. С.; ЛДУ ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 24 с.

29. Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії / П. М. Першин. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 420 с.; Першин П. Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн. 1: От реформы к революции. – М.: Наука, 1966. – 490 с.

30. Приймак О. Соціальні паралелі реалізації аграрної політики на Півдні України в період ринково-капіталістичної трансформації / О. Приймак // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. – Вип. 10. – Запоріжжя, 2010. – С. 166 – 177; Йою ж. Вплив інтенсивної складової імперської аграрної політики на повсякденні практики південно-українського селянства / О. Приймак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 111–118.

31. Присяжнюк В. П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота: автореф. ... дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. / Присяжнюк Ю. П.; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 36 с.

32. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. – Черкаси: "Вертикаль", 2007. – 638 с.

33. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // УІЖ. – 2011. – №1. – С. 34 – 51; Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

34. Реєнт О. П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження / О. П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ХІХ. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 6–26.

35. Реєнт О. Формування сучасної історіографії української нації / О. Реєнт // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – Вип. 9. – К.: Інститут історії НАН України, 2013. – С. 5–10.

36. Рожков Н. К. Крестьянскому вопросу / Н. Рожков. – М.: Колоколь, 1905. – 26 с.

37. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141–168; – 1929. – № 1–3. – С. 132–144.

38. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції в Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.

39. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія / І. А. Фареній. – Черкаси: "Відлуння – Плюс", 2008. – 432 с.

40. Чернышев И. В. Расслоение современной деревни / И. В. Чернышев. // Современный мир. – 1908. – Кн. 6. – С. 46–70; Лосицкий А. Е. К вопросу об изучении степени и форм распада общины / А. Е. Лосицкий. – М.: Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1916. – 50 с.

41. Чупров А. И. Мелкое земледелие въ России и его основныя нужды / А. Чупров. – М.: Т-во И. Л. Сытина, 1906. – 51 с.; Булгаков С. Капитализм и земледелие – Томъ. I. – С.-Петербург: Типография и литография В. А. Тиханова, 1900. – 343 с.; Каблуков Н. Обь условиях развития крестьянского хозяйства в России / Н. Каблуков. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 399 с.

42. Щербатюк В. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна історіографія проблеми) / В. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – № 103. – С. 52–56.

43. Юркова О. В. Селянське питання у працях істориків київської школи М. Грушевського / О. В. Юркова // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. I. – К.: Нац. акад. наук, Інститут історії України, 1996. – С. 79–82.

Надійшла до редколегії 05.11.14

А. Житков, канд.ист. наук, доц., докторант
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ІСТОРИКИ ОБ ИСТОКАХ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕФОРМ 1917–1921 гг. В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ

В статье проанализированы научные труды отечественных и зарубежных историков, посвященные аграрным отношениям в Надднепроянской Украине второй во половине ХІХ – начале ХХ ст. Подведены итоги историографического исследования экономического состояния крестьянства, социальных предпосылок осуществления аграрных реформ в украинской деревне 1917–1921 гг.

Ключевые слова: историографические исследования, социальная история, крестьянство, аграрные реформы.

A. Zhytkov, Ph.D., Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORIANS ABOUT ORIGINS OF LAND REFORMS 1917–1921 IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE

This article analyzes scientific works of domestic and foreign historians dedicated to agrarian relations in Naddnipyrianska Ukraine at the second part of the 19th century and at the beginning of the 20th century. There was summarized historiographical research of peasantry economic health, social prerequisite of performance of land reforms in Ukrainian village in 1917–1921.

Keywords: historiographical researches, social history, peasantry, land reforms.

УДК 902(091):904:72(477-25)

С. Іванисько, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Стаття присвячена археологічним дослідженням комплексу Софії Київської в ХІХ – першій третині ХХ ст. до ретворення його з діючого храму на музейний заклад, виділені основні етапи проведених археологічних розкопок та їх особливості.

Ключові слова: археологічні розкопки, Всеукраїнський археологічний комітет, Імператорська археологічна комісія, Софійська комісія, Софійський собор.

Софійський собор у Києві здавна притягував науковців різних напрямів: істориків, архітекторів, мистецтвознавців, археологів... Археологічні дослідження пам'ятки були необхідні для з'ясування первинного вигляду та архітектурного стану храму, міцності фундаментів (перед проведенням ремонтно-реставрацій-

них робіт), для вивчення зовнішнього середовища, в якому функціонував собор тощо.

Археологічні дослідження собору були серед задач різних наукових організацій, зокрема спеціального археологічного та пам'яткоохоронного органу в системі Всеукраїнської академії наук – Всеукраїнського архео-

© Іванисько С., 2014